

ПАВЛЕНКО М. В.

аспірант кафедри цивільного права
(Національний університет «Одеська
юридична академія»)

УДК 347.6:364-787(477)

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.2.80>

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЦИВІЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН, ЩО ВИНИКАЮТЬ У СФЕРІ ЦИВІЛЬНО-ВІЙСЬКОВОГО СПІВРОБІТНИЦТВА

У статті досліджуються цивільні правовідносини, що виникають у сфері цивільно-військового співробітництва, та надається їх загальна характеристика.

Встановлено, що цивільні правовідносини у сфері цивільно-військового співробітництва складаються з трьох обов'язкових елементів: суб'єктів, об'єкта та змісту.

Суб'єктний склад цивільно-військового співробітництва як цивільних правовідносин складають організаційні структури Збройних Сил України та інших складових сил оборони України в особі їх уповноважених представників, з одного боку, та фізичні, юридичні особи, органи державної влади та місцевого самоврядування, з іншого.

Вони відповідають принципу юридичної рівності, не зважаючи на його специфічного суб'єкта (організаційні структури Збройних Сил України та ІССО), а саме: мають горизонтальні відносини між учасниками за відсутності їх взаємної підпорядкованості, можливість таких учасників діяти на власний розсуд тощо.

До того ж, оскільки організаційні структури Збройних Сил України поряд з іншими, більш звичними учасниками цивільних правовідносин, можуть мати як особисті немайнові, так і майнові права, то об'єктом цивільних правовідносин, що виникають з цивільно-військового співробітництва, також можуть бути як матеріальні, так і нематеріальні блага, з приводу якого такі правовідносини виникають.

Натомість цивільні відносини, що виникають з цивільно-військового співробітництва, також матимуть усталений для таких відносин зміст та його структуру.

Разом з тим, організаційні структури Збройних Сил України в особі їх уповноважених представників, виступаючи учасниками цивільних правовідносин, обмежені у вільному виборі варіантів поведінки та можливості діяти на власний розсуд, будучи зобов'язаними дотримуватись обмежень, визначених галузевими нормативно-правовими актами (наказами Міністерства оборони України, іншими наказами (розпорядженнями) старших начальників, положеннями, інструкціями тощо), зокрема Законом України від 21 вересня 1999 року № 1075-XIV «Про правовий режим майна у Збройних Силах України», постановами Кабінету Міністрів України від 29 серпня 2002 року № 1282 «Про затвердження Порядку вилучення і передачі військового майна Збройних Сил» та від 04 серпня 2000 року № 1225 «Про затвердження Положення про порядок обліку, зберігання, списання та використання військового майна у Збройних Силах».

Ключові слова: цивільно-військове співробітництво, цивільні відносини, цивільні правовідносини, сектор безпеки і оборони, сили оборони, Збройні Сили України, склад цивільних правовідносин, суб'єкт цивільних правовідносин, об'єкт цивільних правовідносин, зміст цивільних правовідносин.



Pavlenko M.V. General characteristics of civil legal relations arising in the sphere of civil-military cooperation

The article examines civil legal relations arising in the sphere of civil-military cooperation and provides their general characteristics. It is established that civil legal relations in the sphere of civil-military cooperation consist of three mandatory elements: subjects, object, and content. The subjective composition of civil-military cooperation as civil legal relations comprises organizational structures of the Armed Forces of Ukraine and other components of the defense forces of Ukraine represented by their authorized representatives, on the one hand, and natural persons, legal entities, state authorities and local self-government bodies – on the other hand. They comply with the principle of legal equality, despite its specific subject (organizational structures of the Armed Forces of Ukraine and other components of defense forces), namely: they have horizontal relations between participants in the absence of their mutual subordination, the possibility for such participants to act at their own discretion, etc. Moreover, since organizational structures of the Armed Forces of Ukraine, along with other, more familiar participants in civil legal relations, may have both personal non-property and property rights, the object of civil legal relations arising from civil-military cooperation may also be both material and intangible goods in relation to which such legal relations arise. In turn, civil relations arising from civil-military cooperation will also have the established content and structure typical for such relations. At the same time, organizational structures of the Armed Forces of Ukraine represented by their authorized representatives, acting as participants in civil legal relations, are limited in their free choice of behavioral options and ability to act at their own discretion, being obliged to comply with restrictions defined by sectoral normative legal acts (orders of the Ministry of Defense of Ukraine, other orders (directives) of senior commanders, regulations, instructions, etc.), in particular the Law of Ukraine of September 21, 1999 No. 1075-XIV "On the Legal Regime of Property in the Armed Forces of Ukraine", resolutions of the Cabinet of Ministers of Ukraine of August 29, 2002 No. 1282 "On Approval of the Procedure for Withdrawal and Transfer of Military Property of the Armed Forces" and of August 4, 2000 No. 1225 "On Approval of the Regulation on the Procedure for Accounting, Storage, Write-off and Use of Military Property in the Armed Forces".

Key words: *civil-military cooperation, civil relations, civil legal relations, security and defense sector, defense forces, Armed Forces of Ukraine, composition of civil legal relations, subject of civil legal relations, object of civil legal relations, content of civil legal relations.*

Постановка проблеми. Сучасні виклики, пов'язані з військовими конфліктами, зокрема збройною агресією проти України, зумовлюють активне формування нових правовідносин на стику цивільного та військового права. Одним із важливих проявів цієї тенденції є цивільно-військове співробітництво, яке включає взаємодію військових підрозділів з цивільним населенням, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями. Тож повноцінне дослідження цивільно-військового співробітництва в контексті цивільного права передбачає необхідність визначення складу відповідних правовідносин, їх основних елементів та характерних ознак, властивих цим правовідносинам.

Аналіз досліджень та публікацій. Склад цивільних правовідносин, його елементи та ознаки були предметом ґрунтовного дослідження багатьох українських науковців, таких як О.М. Берназ-Лукавецька, І.М. Завальнюк, С.В. Завальнюк, Ю.В. Кривенко, М.В. Матійко, О.В. Мельник, О.С. Омелючук, О.І. Сафончик, В.О. Токарева, Б.В. Фасій, Є.О. Харитонов та інших.



Поряд з цим, деякі вчені, праці яких були проаналізовані в межах цієї роботи, обирали предметом дослідження своїх окремих наукових робіт певний елемент чи характеристику цивільних правовідносин: наприклад, принцип юридичної рівності – О.В. Басай, В.І. Борисова, Н.Ю. Голубева, О.В. Кіріяк Є.О. Харитонов; зміст цивільних правовідносин – І.М. Дмитрук, В.В. Кочин, В.В. Надьон тощо.

Військову частину як суб'єкта цивільного права ґрунтовно досліджував В.Й. Кісель, тоді як Е.Г. Бойченко зосередив увагу на вивченні особливостей здійснення господарської діяльності військовими частинами.

Метою статті є встановити загальну характеристику цивільних правовідносин, що виникають у сфері цивільно-військового співробітництва, зокрема особливості, що впливають зі специфічного учасника таких правовідносин – організаційних структур Збройних Сил України та інших складових сил оборони.

Виклад основного матеріалу. ґрунтовне дослідження цивільно-військового співробітництва з погляду цивільного права потребує встановлення характерних ознак цивільних правовідносин, які з нього випливають.

Так, українські вчені визначають цивільні правовідносини як «обґрунтований нормами цивільного права правовий зв'язок між юридично рівними суб'єктами, які виступають носіями цивільних прав і обов'язків» та виокремлюють три обов'язкових елементи таких правовідносин: суб'єкти, об'єкт та зміст. Крім того, вищезазначена група вчених визначала головні ознаки цивільних правовідносин: «характерний суб'єктний склад (юридично рівні суб'єкти); об'єкт (нематеріальні та матеріальні блага, які становлять інтерес для окремої особи); диспозитивність (можливість вибору варіанту поведінки, ініціатива сторін, вільний розсуд); характер прав і обов'язків його учасників (виступають як носії цивільних прав і обов'язків); спосіб захисту і спонукання до виконання; підстави виникнення, припинення і трансформацій цивільних правовідносин» [1, 11-12].

Аналогічної позиції щодо складу цивільних правовідносин притримуються й такі українські вчені як О.І. Сафончик, М.В. Матійко, Б.В. Фасій [2, 10], а також В.М. Коссак, Ю.О. Заїка, В.К. Гришук, Г.Б. Яновицька, В.О. Кучер [3, 40] та ін.

Суб'єктний склад цивільно-військового співробітництва як цивільних правовідносин складають організаційні структури Збройних Сил України та інших складових сил оборони України в особі їх уповноважених представників, з одного боку, та фізичні, юридичні особи, органи державної влади та місцевого самоврядування, з іншого.

Безумовною передумовою виникнення цивільних правовідносин між зазначеними суб'єктами є їх юридична рівність.

Н.Ю. Голубева зазначає, що юридична рівність визнається принципом цивільного права майже усіма цивілістами починаючи з 1950-х років до сьогодні. На думку вченої, зазначений принцип означає «юридичну (але не економічну) рівність стосовно один одного, що символізує наявність горизонтальних відносин між учасниками, що не перебувають у службовій і іншій юридичній підпорядкованості». Додатково зазначила, що: «Жоден суб'єкт у цивільному праві не володіє якими-небудь перевагами перед іншими суб'єктами цивільного права. Одним із проявів вказаного принципу є те, що одні й ті ж норми права поширюються на відносини за участю фізичних осіб та на відносини за участю юридичних осіб, держави тощо. Хоча цивільне законодавство передбачає деякі вилучення з цього правила. Так, до професійних учасників цивільного обігу закон висуває більші вимоги, а для споживачів, навпаки, надає додаткові права» [4, 283].

О.В. Кіріяк визначала юридичну рівність як галузеву ознаку цивільно-правових відносин, що «впливає зі специфіки правових відносин, що складають предмет цивільно-правового регулювання, і методів впливу цивільного права на ці правовідносини» [5, 22].

В.І. Борисова під юридичною рівністю учасників цивільних відносин, зокрема, розуміла можливість останніх «діяти на власний розсуд, мати право врегулювати в договорі, який передбачений актами цивільного законодавства, свої відносини, ними не врегульовані; відступити від положень актів цивільного законодавства і врегулювати



відносини на власний розсуд, на свій розсуд вирішити питання про засоби та час реалізації своїх прав» [6, 12].

О.В. Басай, досліджуючи це питання, визначив, що «юридична рівність учасників цивільних правовідносин є принципом цивільного права, який визначає специфіку методу цивільно-правового регулювання» [7, 359].

Крім того, Є.О. Харитонов відносить юридичну рівність до однієї з характерних рис диспозитивного уповноважуючого (правонадаляючого) елемента методу цивільно-правового регулювання, та пояснював її таким чином: «незалежно від того, хто виступає учасником цивільних відносин, сторони цих відносин формально, тобто юридично, рівні» [8, 533].

З огляду на вищевикладені позиції українських вчених наголошуємо, що цивільні відносини, що виникають із цивільно-військового співробітництва, також повинні відповідати принципу юридичної рівності, не зважаючи на його спеціального суб'єкта (організаційні структури Збройних Сил України та ІССО), а саме: мати горизонтальні відносини між учасниками за відсутності їх взаємної підпорядкованості, можливість діяти на власний розсуд тощо.

Щодо об'єкта цивільних правовідносин, що виникають з цивільно-військового співробітництва, зазначаємо таке.

Статтею 177 Цивільного кодексу визначені такі об'єкти цивільних прав: «речі, гроші, цінні папери, цифрові речі, майнові права, роботи та послуги, результати інтелектуальної, творчої діяльності, інформація, а також інші матеріальні та нематеріальні блага». Встановлено можливість існування таких об'єктів «у матеріальному світі та/або цифровому середовищі, що обумовлює форму об'єктів, особливості набуття, здійснення та припинення цивільних прав і обов'язків щодо них» [9, 177].

Слід звернути увагу на загальноприйняте визначення, що «об'єктом цивільних правовідносин є певне матеріальне або нематеріальне благо, з приводу якого правовідносини виникають. Об'єктами цивільних правовідносин можуть бути речі, дії (в тому числі послуги), результати дій, результати інтелектуальної та творчої діяльності, інформація, особисті немайнові блага тощо» [1, 12].

Водночас В.Й. Кісель, з урахуванням поділу цивільних правовідносин на особисті немайнові та майнові, зробив такі висновки:

основним об'єктом майнових правовідносин виступають речі, а, у свою чергу, до основних речей, які забезпечують повсякденну діяльність військових частин, належать «нерухомі речі (нерухомість) (будинки, споруди та земельні ділянки) та рухомі речі (передавальні пристрої, всі види озброєння, бойова та інша техніка, боєприпаси, пально-мастильні матеріали, продовольство, технічне, аеродромне, шкі перське, речове, культурно-просвітницьке, медичне, ветеринарне, побутове, хімічне, інженерне майно, майно зв'язку тощо)»;

військові частини можуть наділятися особистими немайновими правами, як право на ділову репутацію, на таємницю кореспонденції, доступу до інформації. [10, с. 24, 80].

За таких умов, під терміном «військові частини» мається на увазі більш широке коло організаційних структур, а саме: «частини, які входять до складу з'єднань, окремі частини, кораблі, установи, військово-навчальні заклади, об'єкти та організації Збройних Сил України, які ведуть своє господарство, а також адміністративно-господарські частини, відділення, відділи, управління та інші господарські підрозділи, органи військового управління відповідних рівнів, на які покладені завдання щодо матеріального та технічного забезпечення діяльності цих органів та їх особового складу». Вказане впливає з пункту 1.1 Положення про військове (корабельне) господарство Збройних Сил України, до якого автор звертається при дослідженні особистих майнових та немайнових прав військових частин [11, 1.1].

Отже, продовжуючи вказану думку, можна дійти висновку, що організаційні структури Збройних Сил України, поряд з іншими, більш звичними суб'єктами цивільних правовідносин, можуть мати як особисті немайнові, так і майнові права. Відтак об'єктом цивільних правовідносин, що виникають у межах цивільно-військового співробітництва, можуть бути як матеріальні, так і нематеріальні блага, з приводу яких ці правовідносини виникають.



Досліджуючи зміст цивільних правовідносин, що впливають з цивільно-військового співробітництва, зазначаємо, що, відповідно до думки більшості українських науковців, під поняттям «зміст цивільних правовідносин» розуміємо права та обов'язки його суб'єктів [1, 12].

Таких поглядів дотримуються, наприклад, І.М.Дмитрук [12, 27], В.В.Кочин, В.В.Надьон[13, 57] та ін.. Водночас, В.В. Кочин зазначав, що «зміст правовідносин повинен мати юридичний характер, а їх реалізація має перебувати у відповідній сфері правового регулювання». А також прийшов до висновків, що зміст цивільних правовідносин «складають фактичні відносини, засновані на юридичній рівності, вільному волевиявленні та майновій самостійності їх учасників, що складаються з приводу особистих немайнових та майнових благ» [14, 22-24].

Також цивільні відносини, що виникають із цивільно-військового співробітництва, також матимуть ustalений для таких відносин зміст та його структуру.

Тож вбачаємо за необхідне розглянути особливості цивільних відносин, що виникають із цивільно-військового співробітництва, в частині їх диспозитивності.

Я.М. Романюк під диспозитивністю розуміє «засновану на нормах права правову свободу суб'єктів цивільного права у виборі варіанта поведінки, тобто можливість правомірно, у встановлених межах набувати суб'єктивних цивільних прав і юридичних обов'язків, визначати (формувати) структуру суб'єктивних цивільних прав, здійснювати суб'єктивні цивільні права, використовувати форми (порядок) і способи захисту порушених прав, а також вибирати розмір та форми притягнення до цивільно-правової відповідальності» [15, 139-140].

Н.Ф Чубоха вважає вказаний принцип фундаментальним, який зумовлює зміст інших принципів, та зазначає, що «принцип диспозитивності є універсальним принципом цивільного права і поширюється на всі цивільні відносини від їх виникнення до припинення» [16, 301].

Р.М. Дудник визначає, що в цивільному праві диспозитивність ґрунтується на рівності всіх суб'єктів, відповідно до чого «суб'єкти цивільного права можуть на свій розсуд вступати або не вступати у правовий зв'язок між собою, визначати характер взаємовідносин» [17, 78].

Також організаційні структури Збройних Сил України в особі їх уповноважених представників як учасники цивільних правовідносин мають певні обмеження щодо дій на власний розсуд.

Наприклад, варто зазначити, що відповідно до статті 1 Закону України від 21 вересня 1999 року № 1075-XIV «Про правовий режим майна у Збройних Силах України» закріплене за військовими частинами, закладами, установами та організаціями Збройних Сил України державне майно («будинки, споруди, передавальні пристрої, всі види озброєння, бойова та інша техніка, боєприпаси, пально-мастильні матеріали, продовольство, технічне, аеродромне, шкіперське, речове, культурно-просвітницьке, медичне, ветеринарне, побутове, хімічне, інженерне майно, майно зв'язку, а також акції, частки у статутному капіталі юридичних осіб (далі – корпоративні права) тощо») належить до категорії військового майна. Так само статтею 3 вказаного закону визначено, що «майно закріплюється за військовими частинами Збройних Сил України на праві оперативного управління». У той же час, «закріплене військове майно використовується лише за його цільовим та функціональним призначенням. Облік, інвентаризація, зберігання, списання, використання та передача військового майна здійснюються у спеціальному порядку, що визначається Кабінетом Міністрів України» [11, 1].

Натомість такий спеціальний порядок закріплений постановами Кабінету Міністрів України від 29 серпня 2002 року № 1282 «Про затвердження Порядку вилучення і передачі військового майна Збройних Сил» [18] та від 04 серпня 2000 року № 1225 «Про затвердження Положення про порядок обліку, зберігання, списання та використання військового майна у Збройних Силах» [19].

Отже, вбачається чітко регламентований порядок використання військового майна командирами військових частин (керівниками організаційних структур Збройних Сил України), якого останні зобов'язані дотримуватись.



Зі свого боку, Положенням про військове (корабельне) господарство Збройних Сил України передбачено, що «командир військової частини (з'єднання), яка має права юридичної особи, у межах своїх повноважень та виділених коштів має право укладати господарські угоди або договори та несе повну відповідальність за обґрунтоване і правомірне витрачання (використання) коштів на пов'язану з цими угодами діяльність» [11, 3.1.3].

Зокрема чисельні обмеження щодо вступу в ті чи інші правовідносини уповноваженими представниками організаційних структур Збройних Сил України визначені відповідними посібниками, порадами, положеннями, інструкціями, наказами (розпорядженнями) старших начальників, які, відповідно до статті 16 Статуту внутрішньої служби Збройних Сил України, визначають обсяг виконання завдань за посадою та є обов'язковими для виконання військовослужбовцями [20, 16].

Як зазначає Е.Г. Бойченко, господарська діяльність військових частин пов'язана з певними особливостями («1) належністю військових частин до юридичних осіб публічного права, компетенція яких визначається нормативно-правовими актами; 2) залежністю військових частин від цільового бюджетного фінансування; 3) юридично зумовленою її обмеженістю, яка полягає в: а) недопустимості негативного впливу господарської діяльності на стан боєздатності та боєготовності ЗСУ, б) встановленні виключного переліку дозволених видів господарської діяльності, в) обов'язку одержання ліцензії для здійснення того виду господарювання, який згідно з законом підлягає ліцензуванню») [21, 11].

Натомість В.Й. Кісель визначав такі особливості військової частини саме як суб'єкта цивільних правовідносин: «1) виконання національно значимих завдань та функцій некомерційного характеру; 2) закріплення майна на праві оперативного управління; 3) повне бюджетне фінансування; 4) обмеженість участі в цивільному обороті; 5) наявність субсидіарної відповідальності Міністерства оборони за зобов'язаннями військових частин» [10, 27].

Аналізуючи вказані позиції вчених розуміємо, що організаційні структури Збройних Сил України в особі їх уповноважених представників, виступаючи учасниками цивільних правовідносин, обмежені у вільному виборі варіантів поведінки та можливості діяти на власний розсуд, будучи зобов'язаними дотримуватись обмежень, визначених галузевими нормативно-правовими актами (наказами Міністерства оборони України, іншими наказами (розпорядженнями) старших начальників, положеннями, інструкціями тощо), зокрема Законом України від 21 вересня 1999 року № 1075-XIV «Про правовий режим майна у Збройних Силах України», постановами Кабінету Міністрів України від 29 серпня 2002 року № 1282 «Про затвердження Порядку вилучення і передачі військового майна Збройних Сил» та від 04 серпня 2000 року № 1225 «Про затвердження Положення про порядок обліку, зберігання, списання та використання військового майна у Збройних Силах».

Висновки. Цивільні правовідносини у сфері цивільно-військового співробітництва складаються з трьох обов'язкових елементів: суб'єктів, об'єкта та змісту.

Суб'єктний склад цивільно-військового співробітництва як цивільних правовідносин складають організаційні структури Збройних Сил України та інших складових сил оборони України в особі їх уповноважених представників, з одного боку, та фізичні, юридичні особи, органи державної влади та місцевого самоврядування, з іншого.

Вони відповідають принципу юридичної рівності, не зважаючи на його специфічного суб'єкта (організаційні структури Збройних Сил України та ІССО), а саме: мають горизонтальні відносини між учасниками за відсутності їх взаємної підпорядкованості, можливість таких учасників діяти на власний розсуд тощо.

Крім того, оскільки організаційні структури Збройних Сил України поряд з іншими, більш звичними учасниками цивільних правовідносин, можуть мати як особисті немайнові, так і майнові права, то об'єктом цивільних правовідносин, що виникають із цивільно-військового співробітництва, також можуть бути як матеріальні, так і нематеріальні блага, з приводу якого такі правовідносини виникають.

Також цивільні відносини, що виникають з цивільно-військового співробітництва, матимуть усталений для таких відносин зміст та структуру.



Разом з тим, організаційні структури Збройних Сил України в особі їх уповноважених представників, виступаючи учасниками цивільних правовідносин, обмежені у вільному виборі варіантів поведінки та можливості діяти на власний розсуд, будучи зобов'язаними дотримуватись обмежень, визначених галузевими нормативно-правовими актами (наказами Міністерства оборони України, іншими наказами (розпорядженнями) старших начальників, положеннями, інструкціями тощо), зокрема Законом України від 21 вересня 1999 року № 1075-XIV «Про правовий режим майна у Збройних Силах України», постановами Кабінету Міністрів України від 29 серпня 2002 року № 1282 «Про затвердження Порядку вилучення і передачі військового майна Збройних Сил» та від 04 серпня 2000 року № 1225 «Про затвердження Положення про порядок обліку, зберігання, списання та використання військового майна у Збройних Силах».

Список використаних джерел:

1. Цивільне право. Частина I : навч.-метод. посіб. для здобувачів першого (бакалавр.) рівня вищої освіти [Електронне видання] / Є. О. Харитонов та ін. Одеса : Фенікс, 2024. URL: <https://doi.org/10.32837/11300.27266> (дата звернення: 08.03.2025).
2. Цивільне право в сучасних умовах. Навчально-методичний посібник. Ред. О. І. Сафончик. Одеса : Нац. ун-т "Од. юрид. акад.", 2023. 56 с. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/f7eaa4f4-117c-4286-956a-4434951b2594/content>
3. Коссак В. М., Заїка Ю. О., Гришук В. К. Цивільне право України: підручник / ред.: Г. Б. Яновицька, В. О. Кучер. Львів : Новий Світ-2000, 2014. 444 с. URL: <https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/452/1/КУЧЕР%20Цивільне%20Право%20ПІДРУЧНИК%20ТОМ%201.pdf>
4. Голубева Н. Ю. Загальна характеристика принципів цивільного права України. *Актуальні проблеми держави і права*. 2007. № 34. С. 282–286. URL: <http://apdp.onua.edu.ua/index.php/apdp/article/view/2534/2413>
5. Кіріяк О. В., Пацурківський Ю. П., Гудима-Підвербецька М. М. Цивільне право (загальна частина): навч. посіб. Чернівці : Чернів. нац. ун-т ім. Юрія Федьков., 2021. 304 с.
6. Борисова В. І. Базові принципи цивільного права України. Проблеми цивільного права та процесу. 2018. С. 12–15. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/25_05_2018/pdf/1.pdf
7. Басай О. В. Принцип юридичної рівності учасників цивільних правовідносин. *Актуальні проблеми держави і права*. 2012. С. 354–360. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/14180fce-8ee5-49f2-9bb4-9d1346f6913a/content>
8. Харитонов Є. О. До питання про визначення цивільного права України. *Актуальні проблеми держави і права*. 2004. № 22. С. 531–536. URL: <http://apdp.onua.edu.ua/index.php/apdp/article/view/1469/1354>
9. Цивільний кодекс України : Кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV : станом на 10 січ. 2025 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
10. Кісель В. Й. Військові частини як суб'єкти цивільного права: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2007. 208 с.
11. Про затвердження Положення про військове (корабельне) господарство Збройних Сил України : Наказ М-ва оборони України від 16.07.1997 № 300 : станом на 26 серп. 2024 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0615-97#Text>
12. Дмитрук І. М. Основи цивільного та сімейного права України : навч.-метод. посіб. Миколаїв : Вид. дім «Гельветика», 2019. 156 с.
13. Надьон В. В. Сутність суб'єктивних прав та обов'язків учасників цивільних правовідносин. *Актуальні питання реформування правової системи* : Зб. матеріалів XVIII Міжнар. науково-практ. конф., м. Луцьк, 4 черв. 2021 р. Луцьк, 2021. С. 27–59.
14. Кочин В. В. Зміст та форма цивільних відносин як умови їх правомірності. *Теоретико-методологічні підходи до розуміння приватного права в сучасних умовах*. 2016. С. 21–25. URL: <http://www.ppp-journal.kiev.ua/archive/2016/15/7.pdf>



15. Романюк Я. М. Правова природа диспозитивних норм цивільного права України. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2016. № 4 (87). С. 138–151.
16. Чубоха Н. Ф. Принцип диспозитивності у цивільному праві України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2013. Т. 1 (ч. II), № 21. С. 299–302.

